

Jazyk, komunikácia a kontext na pomedzí lingvistiky a histórie (s konkretizáciou na lexikálnych príkladoch)¹

Patrícia Molnárová

Katedra slovenského jazyka a komunikácie, Filozofická fakulta, Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici
patricia.molnarova@umb.sk

Kľúčové slová: interdisciplinarita, jazyk, komunikácia, kontext, lexika, socializmus
Key words: communication, context, interdisciplinary, language, lexicon, socialism

1 Aktuálnosť problematiky vo svetle doterajších výskumov

Súčasný predmet záujmu na poli lingvistiky sa obracia na výskum diskurzu v nových médiách, na premeny jazyka a komunikácie v elektronickom prostredí alebo v súvislosti so starším obdobím ide o práce založené na komparačnom prístupe k jazyku pred rokom 1989 a po ňom. Charakter týchto príspevkov sa vyznačuje sondážnym prieskumom na malej vzorke (napr. Ondrejovič, 2008; Čulenová, 2014, Urbanová, 2018). V popredí záujmu lingvistiky je tiež interdisciplinárny výskum jazyka politiky, ktorý sa sformoval do samostatnej vednej disciplíny politolingvistiky. V rámci nej sa čiastkovo operuje s výskumom slovenského totalitného jazyka, využívajúc komparáciu s českým alebo ruským prostredím (pozri napr. Blaho – Mertová, 2018; Molnárová, 2011, 2013; Švehlová, 1999 a iní).

Vzhľadom na vplyv socialistickej ideológie v strednej Európe je problematika jazyka totality pertraktovanou témou v okolitých krajinách, pričom možno konštatovať, že jej je venovaná zvýšená pozornosť v porovnaní so slovenskými podmienkami. V Českej republike je spracúvaná v nadväznosti na analyticko-esejistické práce P. Fidelia (2016²), ktoré podmieňujú najmä výskum v lexikálnej rovine (viac pozri Čermák – Cvrček – Schmiedtová, 2010; Pruša, 2011; Schmiedtová, online). Ďalšie komplexnejšie analýzy vychádzajú z poznatkov abstrahovaných z pramennej databázy publicistických alebo propagandistických textov daného obdobia, skúmajú vývin vybraných slov alebo pragmatických aspektov jazyka v komunikácii tak v Českej republike (Váňa, 2013; Röhrich, 2008; Suk, 2017; David, 2013), ako aj v Poľsku (Bralczyk, 1987; Głowiński, 2009, 2014; Kot, 2008).

Interdisciplinárny prístup je pri záujme o problematiku jazyka v preddemokratickom období nevyhnutný vzhľadom na jej umiestnenie na pomedzí lingvistiky a historickej vedy s presahom aj do mediálnej oblasti, pragmatiky, sociológie a psychológie, v dôsledku čoho možno rozpracúvať lingvisticko-historický výskum na osi jazyk – kontext. Zámerom predkladaného textu je objasniť a usúvzťažniť pojmy jazykovo-komunikačné prejavy a jazykovo-komunikačné podmienky ako terminologické súčasti výskumu jazyka a ideologických prejavov v ňom³. Naším cieľom je predložiť teoretický náhľad na vybrané pojmy postavený na interdisciplinárne prepojenom vzťahu lingvistiky a histórie, a to s využitím pojmov jazyk, komunikácia a kontext. Teoreticko-aplikačné poznatky a náhľady predstavujeme na príkladoch z lexikálnej sféry, odkazujúc sa na náš doterajší výskum v tejto problematike (Molnárová, 2019a, 2019b, 2019c). Pramennú bázu pozostávajúcu z textov

¹ Príspevok bol prezentovaný na medzinárodnom workshope *Current trends in Central European research of modern history, politics and culture* na Univerzite Palackého v Olomouci v dňoch 29. – 31. mája 2019.

² Druhé, rozšírené vydanie vo vydavateľstve Triáda. Predtým v roku 2002, prvýkrát vydané v roku 1998 obsahujúce autorove esejistické práce z rokov 1981 – 2000.

³ Vybrané pojmy sú súčasťou teoretického podkladu spracovávanej dizertačnej práce na tému *Jazykovo-komunikačné podmienky a prejavy politických ideológií v slovenskej tlači 60. rokov 20. storočia*.

komentárov a úvodníkov sme v prípade vyššie odkazovaných štúdií v rôznom rozsahu excerpovali zo stranického denníka *Pravda* v rokoch 1961 – 1970. V závere príspevku predkladáme aj možné perspektívy využitia jazykovej analýzy v historickej praxi, podporujúc tak naznačené interdisciplinárne zázemie.

2 Základné pojmy: vzťah jazyk – komunikácia – kontext

V rámci výskumu jazyka socializmu v období 60. rokov operujeme s pojmami jazykovo-komunikačné prejavy a jazykovo-komunikačné podmienky, ktoré predstavujú základný teoretický rámec aj determinujúci faktor ďalších analyticko-interpretčných postupov. Dochádza v nich ku kumulácii a kombinácii jazykových aj komunikačných prvkov odvodených zo základných pojmov jazyk, komunikácia a kontext, ktoré sú pre nás východiskovými bodmi. Ide o základné, komplexné a svojím obsahom veľmi široko postavené termíny, preto v nasledujúcom texte vychádzame z definícií a teoretického vymedzenia slovenských a českých autorov, ktoré korešpondujú s výkladom a interpretáciou relevantnou pre potreby nášho ďalšieho výskumu.

V prvom rade diferencujeme medzi pojmami jazyk a komunikácia na osi abstraktnosť – konkrétnosť. Jazyk sa odčleňuje od konkrétne realizovaných prehovorov a slúži ako nástroj dorozumievania, myslenia, kódovania a dekódovania informácií v procese komunikácie (Mistrík, 1997). Komunikácia, na druhej strane, je procesom a výmenou informácií alebo nadobúdaním znalostí medzi ľuďmi (Klincková, 2008). Prebieha v konkrétnom ohraničenom prostredí a je determinovaná zámerom, sférou aj participujúcimi účastníkmi. Jazyk v komunikácii je zrozumiteľným kódom vyjadrujúcim idey a zámery komunikantov. Vzájomný vzťah jazyka a komunikácie je podľa J. Vaňka (1999) realizovaný v zobrazení potenciálneho a reálneho, možného a skutočného, abstraktného systému a konkrétnej manifestácie. Jazyk je prostriedkom komunikácie, vznikajúcej v dôsledku funkčného uplatnenia jazykových výrazov v nej. Komunikácia v zmysle konkrétneho jazykového konania v určitom prostredí plní kognitívnu a komunikatívnu funkciu.

Pri charakteristike kontextu existuje určitá diferenciácia pojmu, zohľadňujúca jeho lingvistické aj nelingvistické aspekty. Je to z hľadiska pragmatiky či pragmalingvistiky obsahovo široký termín, ktorého teoretické ukotvenie závisí od aplikácie na vetnú alebo textovú jednotku. Na základe toho sa kontext člení na lineárne chápaný slovný kontext (tzv. kotext), situačný kontext, obsahujúci základné prvky z relevantnej komunikačnej situácie, a v najširšom ponímaní kontext skúsenostný, predpokladajúci vedomosť komunikantov o svete, v ktorom sa podľa M. Hirschovej (2013) realizuje komunikačná udalosť. Podľa J. Mistríka (2002) je rozdiel medzi kontextom (jazykovým okolím, väčšou textovou časťou) a kotextom (zložkou kontextu, ktorá sa uvedomuje na pozadí situácie, doby, tradície). Pre potreby výskumu jazyka v kontexte socializmu vnímame tento pojem v hraniciach, v akých ho interpretoval J. Findra (2013), a teda ako nelingvistické jazykové okolie založené na spoločenskej, politickej a historickej informačnej platforme, zohľadňujúcej podmienky vzniku textu a súvislosti medzi textom, špecifickou komunikačnou situáciou a dobovými determinantmi. Ako uvádza J. Vaňko (1999, s. 13), „komunikáciu a jazyk zaraďujeme do určitého spoločenského rámca, ktorý je východiskovým bodom, resp. motivantom komunikatívnej činnosti“. Aplikovaním daného tvrdenia na podmienky výskumu považujeme za vymedzujúci rámec, čiže kontext, obdobie 60. rokov, pričom motivantom existujúcej komunikačnej činnosti v tlači je sprostredkovanie ideológie politického režimu.

3 Jazyk a komunikácia ako nástroje politickej moci

Jazyk bol v podmienkach totalitného zriadenia významným mocenským činiteľom, slúžiacim na presadzovanie politických a ideologicky korektných názorov, na vytváranie obrazu nepriateľa, glorifikovanie domácej politiky, spolupráce so Sovietskym zväzom či

jednotlivých politických predstaviteľov. Správne pochopenie, interpretácia a analýza jazykových prostriedkov uplatňovaných v súdobej politickej komunikácii tvorí jadro výskumu viacerých súčasných vedných odborov. Problematika sa podľa konštatovania J. Davida (2013) dostala do popredia záujmu v dôsledku priamej skúsenosti s nedemokratickými režimami v 20. storočí, pričom dôraz je položený najmä na lexikálnu stránku jazyka a na jej aplikáciu v komunikácii, čiže na pragmatické jazykovo-komunikačných aspekty. M. Švehlová (1999) poukazuje na významné uplatnenie pragmatických kategórií pri výskume politického jazyka, a to najmä na vplyv kontextu, považujúc ich za fundamentálne na opis fungovania jazyka v spoločnosti. Správne zvolenými jazykovými prostriedkami je možné viac či menej otvorene podsunúť príjemcovi politickú ideológiu a prehĺbiť persuzívnu funkciu textu zdôraznenú cenzorskými zásahmi v mediálnej sfére. M. Švehlová vyzdvihuje štylistickú, sémantickú a syntaktickú jazykovú rovinu, v ktorej má ideologický kontext možnosť modifikovať významy slov, ich vzájomné vzťahy a tematické zloženie textov.

Tieto jazykové tendencie sú konštantne prítomné v každom historickom období a rovnako tak aj v súčasnosti, ale výrazne sa prejavujú najmä v čase, ktorý možno po určitom odstupe objektívne hodnotiť z hľadiska historického vývinu ako dynamický, poznačený politickým zápasom alebo sociálno-politickou krízou. Extralingválne vplyvy priamo zasahujúce jazykovú rovinu ovplyvňujú spôsob komunikácie konkrétnych jazykových používateľov. Z tohto prístupu vyplýva naše tvrdenie, že societa determinuje obraz a podobu jazyka, pretože „vďaka jazyku sa ideológia dokáže implementovať do ľudského a spoločenského povedomia a konceptualizovať spoločenské myslenie v historickom kontexte. V totalitnej spoločnosti sa tak vytvára nový jazyk...“ (Blaho – Mertová, 2018, s. 13). Komunikanti sa prispôbujú svojmu okoliu z vlastného presvedčenia, ale často aj pod tlakom politického režimu. Ideológia, z užšieho hľadiska definovaná ako politická teória typická pre totalitné režimy, prezentuje myšlienky, ktoré sú zamerané na politické a hospodárske ciele (podľa SSSJ, 2011) a v socialistickom Československu je ovplyvňovaná záujmami Sovietskeho zväzu. Dobová publicistika prinášala často nekritický pohľad na východný blok, rozpracúvala obraz západného nepriateľa, glorifikovala popredných predstaviteľov sovietskej alebo prosovietskej politiky, podsúvala čitateľovi obraz žiarivej budúcnosti, vybudovaného socializmu (komunizmu) a od občana očakávala dobrú socialistickú prácu, aktívnu činnosť a podporu vedúcej úlohy strany. Za týmto účelom využíva jazykové prostriedky a jazyk sa stáva aktívnym, v terminológii súdobej zriadenia možno povedať budovateľským, činiteľom pri výstavbe socializmu.

4 Jazykovo-komunikačné podmienky

Jazykovo-komunikačné podmienky sú súčasťou analyticko-interpretáčného prístupu k socialistickému jazyku. Ako sme naznačili v predchádzajúcej časti štúdie, každý komunikačný akt je ohraničený prostredím, miestom a časom, v ktorom prebieha. Podmienky komunikácie obsiahnuté v kontexte sú záležitosťou pragmatického odvetvia lingvistiky, v dôsledku ktorého sa začala zohľadňovať nielen komunikačná funkcia jazyka, ale aj ďalšie prvky napomáhajúce v dosiahnutí komunikačných cieľov, zohľadňujúce osobnosť komunikantov a komunikačné prostredie (Klincková, 2008). Podľa vyjadrenia D. Rašovej (2013, s. 13) „lingvistická pragmatika sa orientuje na analýzu jazykovej činnosti ako formy sociálneho konania s ohľadom na používateľov, kontext a komunikačnú situáciu“. Interpretácia a analýza jazyka v konkrétnom kontexte môže obsahovať prvky nelingválnej povahy, ktoré podľa J. Dolníka (2013) predstavujú jazykové aspekty v určitom interakčnom rámci a dodávajú im hlbší komunikačný zmysel. Nelingválne štruktúry vyplývajúce z kontextu formujú aj sémantické aspekty slov, pričom v prípade socialistického jazyka vystupuje do popredia sémantická zmena či ideologický sémantický príznak pri slovách demokracia, práca, súdruh alebo ľud. S cieľom teoreticky zaradiť pojem

jazykovo-komunikačné podmienky ním rozumieme nelingválne kontextové prejavy vychádzajúce zo spoločensko-politickej situácie alebo z historických poznatkov o súdobej spoločenskej situácii, ktorá svojou existenciou vplývala na jazykovú stránku a realizovala sa v jazykovo-komunikačných prejavoch.

V kontexte 60. rokov sú jazykovo-komunikačné podmienky špecifikované prostredníctvom vývinu politického zriadenia, ktoré prešlo viacerými zmenami. Medzníkom bol rok 1968 a jeho blízke okolie, ktoré zasiahli do vývoja spoločnosti a ovplyvnili tak historické, politické, hospodárske či ekonomické, ako aj jazykové prostredie. Jedným zo zásadných faktorov boli premenlivé cenzorské opatrenia, ktoré prešli od povolenia cenzúry v roku 1966⁴, cez jej zákaz v roku 1968⁵ až k opätovnému povoleniu a rozšíreniu právomoci Ústrednej publikačnej správy po auguste 1968 v súvislosti s vojenskou okupáciou ČSR a začínajúcim nástupom normalizačného procesu⁶. Problematika demokratizačného a liberalizačného procesu v Československu, ktorého vyvrcholením bola Pražská jar, sa spájala s ďalšími determinujúcimi faktormi, napr. s personálnym obsadením v najvyšších štátnych a straníckych funkciách. V roku 1967 sa stupňovala kritika (a súčasne sa reflektovala v tlači) vlády A. Novotného, prezidenta a zároveň prvého tajomníka ÚV KSČ, pod tlakom ktorej odstúpil v januári 1968 najprv zo straníckej funkcie, kde ho nahradil A. Dubček, a v marci toho istého roku aj z funkcie prezidenta. Na jeho miesto nastúpil L. Svoboda.

Nástupom tzv. dubčekovského obdobia, ku ktorého čelným predstaviteľom patrili o. i. predseda vlády O. Černík a predseda NZ J. Smrkovský, sa začala postupná demokratizácia socializmu v československých podmienkach, ktorá bola vnímaná ako rozporuplná a nekorešpondujúca s ideovo-politickou platformou Sovietskeho zväzu. V dôsledku toho sa na prelome júla a augusta v roku 1968 uskutočnilo stretnutie predstaviteľov Sovietskeho zväzu a Československa v Čiernej nad Tisou, ktoré tlač pozorne sledovala a stalo sa jej ústrednou témou. Už pred uskutočnenými rokovaniami zaznel v úvodníku *Pravdy* názor odkazujúci na skeptický postoj niektorých spojencov ČSR v súvislosti so zmenami, ktoré sa diali v krajine: „Oveľa viac nás však musí mrziť, ak naši priatelia, s ktorými nás spájajú rovnaké ciele a ku ktorým sa nekompromisne hlásime do jedného šiku, bohvie z akých dôvodov nevedia alebo nechcú pochopiť, že táto socialistická krajina a jej komunistická strana zostanú vernými sami sebe – ideálom socializmu a proletárskeho internacionalizmu.“ (Pravda, 16. 7. 1968). Tlač videla v rokovaní „stretnutie sa dvoch koncepcií socializmu, s akým v dejinách sústavy socialistických štátov máme do činenia v tejto podobe po prvý raz“ (Pravda, 1. 8. 1968). Vzhľadom na dynamiku jazykovo-komunikačných podmienok v roku 1968 sa tu výrazne prejavili výkyvy v publikovaní analytických, a teda mienkotvorných publicistických žánrov. Od septembra 1968 nastupuje klesajúca tendencia tak v prípade úvodníkov, ako aj komentárov v dôsledku vstupu vojsk Varšavskej zmluvy do Československa a nástupu normalizačného procesu po moskovských rokovaníach. Tieto kontextové prvky zaradované v našej terminológii k jazykovo-komunikačným podmienkam považujeme na jednej strane za ohraničujúce, ale na

⁴ Uzákonenie činnosti Ústrednej publikačnej správy, ktorá kontrolovala a vyhodnocovala obsah publikovaných príspevkov. Ak sa v predloženej texte nachádzali informácie, ktoré kontrolný orgán vyhodnotil ako predmet štátneho, hospodárskeho alebo služobného tajomstva, bolo publikovanie pozastavené (Zákon č. 81/1966 b., časť 5, § 17).

⁵ Cenzúra je neprípustná. Cenzúrou sa rozumejú akékoľvek zásahy štátnych orgánov proti slobode slova a obrazu a ich šírenia hromadnými informačnými prostriedkami. Tým nie je dotknutá právomoc prokurátora a súdu (Zákon č. 84/1966 Zb., novel. platná 28. 06. 1968 – 25. 09. 1968, časť 5, § 17).

⁶ Zákon umožňoval zakázať vydávanie, udeliť pokarhanie alebo peňažnú pokutu vydavateľovi v prípade publikovania textov vyhodnotených v rozpore s poslaním periodickej tlače, čo viedlo k zvýšenej autocenzúre (Zákon č. 127/1966 Zb., novel. platná 26. 09. 1968 – 21. 08. 1969, časť 5, § 8). Rozsiahlejšie zmeny zaznamenala novel. platná od 22. 08. 1969.

druhej strane tiež za determinujúce pre lepšiu analýzu a interpretáciu jazykovo-komunikačných prejavov zasadených do prostredia socialistického diskurzu.

5 Jazykovo-komunikačné prejavy a ich realizácia v lexikálnej rovine jazyka

Vychádzajúc z naznačeného vymedzenia pojmov jazyk a komunikácia, rozumieme **jazykovo-komunikačnými prejavmi** konkrétne jazykové prostriedky pochádzajúce z jednotlivých jazykových rovín aplikované v prostredí slovenskej stránickej tlače. Dominantné postavenie môžeme pripísať lexikálnemu subsystému jazyka, ktorý je v porovnaní s fonologickou a gramatickou rovinou voľnejší, otvorenejší a dynamicky reflektuje jazykové zmeny. Otvorenosť a premenlivosť jazyka je ako jedna z jeho základných funkcií skúmateľná v diachrónej rovine na základe kontextu a jeho zmien, ktoré sa následne reflektujú v jazykovej zložke. Uvedené záležitosti predstavujú podľa konštatovania M. Friedovej (2018) súčasť aktuálnych vedecko-výskumných zámerov v lingvistickej sfére.

Záujem o jazyk v naznačenej lexikálnej rovine môžeme realizovať s využitím kvantitatívneho aj kvalitatívneho prístupu, analytických, interpretačných, komparačných aj syntetizujúcich metód so zohľadnením extralingválnych prvkov, čiže jazykovo-komunikačných podmienok vytvárajúcich sociálny rámec ohraničujúci konkrétnu jazykovú realizáciu. V nasledujúcej časti predkladáme vybrané prípady výskumného prepojenia lingvistickej a historickej zložky, ktoré sa realizovali v publicistickom a stránickej prostredí determinovanom kontextovými podmienkami priblíženými v predchádzajúcej kapitole. Vybrané záležitosti majú charakter doplňujúceho materiálu a nenárokujú si na komplexnosť či detailnosť, keďže ich cieľom v predloženej štúdií nie je hĺbková analýza, ale názorné poukázanie na rôzne aspekty lexikálneho subsystému, ktoré v ohraničenom kontexte 60. rokov reflektovali vymedzené jazykovo-komunikačné podmienky.

Flexibilitnosť jazyka a jeho politická determinovanosť sa zobrazovali v hodnotovom systéme society, v jazykovom obraze režimu aj v ideologických pilieroch tvoriacich jeho základ, a to najčastejšie a najvýraznejšie prostredníctvom obrazných pomenovaní – metafor, metonymií, symbolov, ale aj špecificky orientovanej frazeológie (viac pozri Molnárová, 2019c). V 60. rokoch sa ideológiou podmienený jazykový obraz socializmu zobrazoval v konceptuálnych metaforách budovy, boja a cesty, reflektujúc budovateľsko-bojovné princípy zakotvené v tzv. socialistickej ústave (ústavný zákon 100/1960 Sb., online). Metaforické koncepty vzájomne spolupracujú na propagandistickom vytváraní obrazu progresívnej spoločnosti vybudovanej na základoch a pilieroch marxizmu-leninizmu, ktorá bojuje proti spoločnému nepriateľovi, a tým postupuje po vymedzenej ceste k dokonalejším formám budovania politického režimu. Ideológia obsiahnutá v uvedených metaforách sa do povedomia verejnosti dostávala v podobe opakujúcich sa lexém v mediálnom prostredí, ako napr. *budovať, základy, výstavba socialistickej spoločnosti, boj, zápas, výdobytky, dobyté pozície, prebojovanie záujmov, paľba kritiky, víťazstvo, prehra, porazení, arzenál, tábor, zbraň, ťaženie, cesta, postup, smerovanie* a ďalšie. Ide o výsledky získané kvalitatívnym prístupom a s využitím analyticko-interpretáčnej metódy. Kvantitatívne hodnoty umožňujú doplniť výskum a v dôsledku komparačného prístupu môžeme zaznamenať zmeny v konceptuálnych metaforách pod vplyvom kontextových podmienok – napr. pri vnímaní roku 1968 ako historického medzníka je badateľný ideologický odklon pred týmto obdobím a po ňom. V lexikálnej rovine obrazných pomenovaní je jedným z prejavov výskyt orientačnej metafory na osi pravica – ľavica (viac k orientačnej metafore pozri Lakoff – Johnson, 2002; k analýze v publicistike 60. rokov Molnárová, 2019d). Jej sémantický obsah sa zmenil, možno povedať, že sa radikalizoval. Kým do roku 1968, najmä v prvej polovici 60. rokov, sa využívala iba časť metafory a zdôrazňovala sa ľavicovo orientovaná politika, v čase po okupácii a v začiatkoch normalizačného obdobia vystúpili do popredia útoky smerované

najprv k oboj stranám a neskôr už vyhranene k pravicovej politickej sfére. Na porovnanie uvádzame niekoľko príkladov:

Príklad č. 1 – orientačná metafora do roku 1968: „*A prv, než vykročíme ľavou na slávnostný májový marš, uvedomte si, že s nami v tento deň kráčajú milióny ľudí v Moskve, New Yorku, Londýne, Paríži, Chicagu, Tokiu, Havane i Ríme, armáda svetového proletariátu pod červenými zástavami oslavuje svoj sviatok práce.*“ (Pravda, 1. 5. 1965)

Príklad č. 2 – orientačná metafora v roku 1968: „*A nedovoľme nikomu ani sprava, ani zľava podrážať týmto vzácnym ľudom nohy, nepripusťme, aby stranu pravičiarov či ľavičiarov ťahali na škripec nejednoty, aby trpela ich nerozmyslenými krajnosťami.*“ (Pravda, 4. 9. 1968)

Príklad č. 3 – orientačná metafora po roku 1968: „*V záujme toho, aby do ústrania utiahnutí reprezentanti pravicových oportunistických síl docielili čo najväčší úspech, od svojej porážky hrajú sa na martýrov, vyhlasujú sa za ľudomilov.*“ (Pravda, 4. 8. 1970)

Druhým príkladom nazerania na ideologické prejavy jazyka v lexikálnej rovine je zameranie na vybrané lexémy s ideologickým príznakom, ako sú *strana, práca, komunisti, súdruh* či *demokracia*. Kvalitatívno-quantitatívny výskum na textoch analytickej publicistiky ukázal kolísanie vo využívaní vybraných jazykových prostriedkov so zostupnou tendenciou po auguste 1968, ktorá bola determinovaná mimojazykovým kontextom. V jeho dôsledku dochádzalo tiež k sémantickým posunom vo vybraných lexémach, k ich obsahovému vyprázdňovaniu alebo k ich nadužívaniu v publicistickom diskurze, z čoho vyplynul príznak persuzívnosti lexémy (k hlbšej analýze socialisticky determinovaných lexém pozri Molnárová, 2019a). Samostatné výskumné prostredie v lexikálnej sfére predstavujú frazeologické jednotky podliehajúce kontextovým, mimojazykovým vplyvom, v dôsledku čoho plnila frazeológia – podobne ako metafory – nielen aktualizáciu, ale aj ideologickú, persuzívnu či manipulačnú funkciu. Socialistické frazeologizmy sa členili na sémanticky kladné a záporné a pod vplyvom ideologických mantinelov dopĺňali v prostriedkoch masovej komunikácie režimom schválené nazeranie na socializmus a jeho predstaviteľov. Pozitívne konotácie nachádzali uplatnenie vo výrazoch typu *presvedčivé slovo komunistu, dobrý komunista, socializmu oddaní občania, obrodný proces nášho socializmu, bratské strany* atď., kým negatívne spojenia väčšinou odkazovali na javy a ľudí, ktorí v nejakej podobe odporovali ideologickým predstavám a predpokladom, napr. *socialistické kacírstvo* či *zahnívajúci imperializmus*. Možno tu reflektovať zobrazovanie spoločnosti a jej členov na stereotypnej osi my – oni, dobré – zlé, čierne – biele, prípadne východ – západ.

Súčasťou lexikálnej roviny ideologicky determinovaného jazyka je prítomnosť skratiek odkazujúcich na politické organizácie typu ÚV KSČ, ÚV KSS, VB, MNV, ONV, KNV či hospodárske alebo spoločenské kolektívne inštitúcie, akými boli JRD, ŠM, ROH. Výskyt týchto skratiek možno podmieňovať ideologickým zdôrazňovaním kolektívnosti a príslušnosti ku skupine, ktorá bola nadradená individualite. Tento princíp sa tiež odrazil v obraznosti jazyka a využívaní metonymie, najčastejšie v konceptuálnom modeli vymedzenom G. Lakoffom a M. Johnsonom (2002) *inštitúcia za ľudí za ňu zodpovedných*.

Príklad: „*Komunistická strana Sovietskeho sväzu smelo odhaľuje a napráva nedostatky a omyly.*“ (Pravda, 7. 11. 1965) „*Marcové plénum Ústredného výboru KSS zdôraznilo dôsledný internacionálny charakter politiky našej strany.*“ (Pravda, 9. 4. 1969)

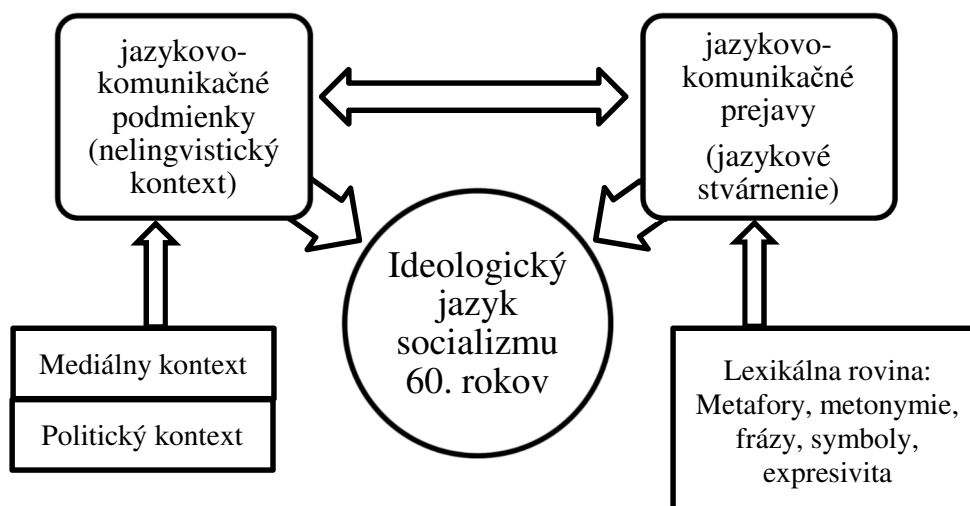
K frazeologizmom možno zaradiť aj režimovo podmienené heslá a frázy nachádzajúce svoje uplatnenie v mediálnom diskurze, napr. *Češť práci!, Nástup do jari komunizmu!* alebo

So Sovietskym sväzom na večné časy!, ktoré sa zvykli opakovať najmä v prvomájových úvodníkoch. Na priesečníku lexikálnej a pragmatickej roviny sa nachádzajú symboly a ich interpretácia zo súdobého aj súčasného hľadiska. Okrem pravo-ľavej symboliky, realizovanej vo vyššie spomenutej orientačnej metafore, sa v publicistickom priestore vyskytovali symboly *Januára* a *Augusta*, ktoré v niektorých prípadoch prešli procesom proprializácie a odkazovali na komplex politických, personálnych, ideologických i hospodárskych zmien, ktorých začiatky sa viažu k týmto mesiacom, príp. k s nimi spojenými politickými predstaviteľmi označovanými ako *muži Januára*. V jazykovom stvárnení možno nájsť farebnú symboliku (*červený kalendár*) alebo charakteristickú symboliku Sovietskeho zväzu – *kosák a kladivo*: „*Symbolom boja za oslobodenie práce našich dedov a otcov sa stali ich pracovné nástroje – kosák a kladivo. Symbolmi zostanú aj naďalej. Ale hlavnými nástrojmi našej dnešnej práce už nie. Synovia veľkostatkárskych ubiedených žníc, čo kosákmi zberali obilie za kosou uznojených žencov, žnú dnes kombajnami. Ale bez kosáka sa ani dnes ľudia nezaobídu. Nielen žať, aj vykášať treba.*“ (Pravda, 1. 5. 1965, bold PM). Symboly v texte možno vnímať v dvoch rovinách: a) priamo ako pracovné nástroje, b) v metaforickom zmysle ako symboly komunizmu, odkazujúce na potrebu vedúcej úlohy komunistickej strany či na potrebu tzv. očisty komunistického režimu od nepriateľov.

Uvedené príklady poukazujúce na ideologicky podmienené reflexie v lexikálnom subsystéme jazyka predstavujú interdisciplinárne prepojenie lingvistického a historického prístupu realizovaného v mediálnom diskurze 60. rokov. Z hľadiska pragmatiky a vzťahu medzi textom, jazykom a komunikantom môžeme konštatovať persuzívne tendencie v lexikálnej rovine, ktoré sa prikláňajú aj k manipulácii a zámernému ovplyvňovaniu čitateľa, podsúvajúc mu ideologický obraz politického režimu. Z perspektívy súdobého diskurzu je zrejmé, že autor textu ani periodikum nemalo možnosť výberu, napriek tomu však jednotlivé jazykové zložky, resp. jazykovo-komunikačné prejavy podliehali v menšej či väčšej miere kontextovej ideologizácii. Jej podobu a premeny možno skúmať na väčšej textovej databáze a v meniacich sa kontextových, jazykovo-komunikačných podmienkach v priebehu 20. storočia – špecifické aspekty 60. rokov predstavujú len jednu z jej súčastí. Výpovedná hodnota i funkcia jazykovo-komunikačných prejavov (prostriedkov) je hodnotená a vyvodzovaná na základe súdobého kontextu. Zaradením do prostredia mediálneho diskurzu stránickej mienkotvornej tlače sa zdôraznil ideologický príznak (bolo by možné hovoriť aj o príznaku propagandy) a ich funkcia sa posunula z tradičnej informačnej roviny textov dennej tlače do oblasti persuzie či manipulácie.

6 Záverečné interdisciplinárne perspektívy

Ideologický jazyk socializmu 60. rokov bol formovaný v dôsledku vplyvu a aplikácie špecifických jazykovo-komunikačných podmienok (historického kontextu) realizovaných v jazykovo-komunikačných prejavoch (v lingvistickej rovine). Symbiotický vzťah a formujúci charakter oboch zložiek vplývajúcich na seba navzájom a zároveň spoločne vytvárajúcich podobu jazyka uplatňovaného v stránickej tlači v skúmanom období schematicky zobrazuje Obrázok 1.

Obrázok 1 Schematický vzťah jazykovo-komunikačných podmienok a prejavov formujúcich podobu jazyka (Autor: Patrícia Molnárová).

Vzhľadom na zdôrazňovaný interdisciplinárny charakter predkladanej štúdie a súvisiaceho výskumu považujeme za vhodné naznačiť niektoré perspektívy v uplatňovaní lingvistického prístupu pre ďalšie štúdium historickej vedy. Jazyk je jedným z formujúcich faktorov myslenia a komunikácie a zároveň predstavuje dôležitú súčasť interpretačného prístupu k historickému výkladu dejín. Pochopením jazyka v historickom kontexte, v jeho mimolingvistických podmienkach, identifikáciou a interpretáciou persuzívno-manipulačných techník vzniká možnosť nového a hlbšieho analyticko-interpretáčného prieniku s politickým aj mediálnym diskurzom obdobia slovenského socializmu. Vzájomný kontakt jazyka a ideológie tvorí obsahovú náplň termínu ideologéma v zmysle verbalizovanej jednotky s ideologickým a politickým komponentom (Blaho – Mertová, 2018). Ide o nosnú a fundamentálnu zložku totalitného jazyka, reflektujúcu jazykovú aj historickú rovinu, pod ktorou môžeme uviesť politické nazeranie na ideológiu podmienené historické obdobie slovenských dejín. Ideologéma predstavuje tiež konštrukt s emocionálnym príznakom a charakterizuje sa variabilitnosťou v závislosti od politicko-ideologických zmien. Podľa konštatovania I. Dulebovej (2017, s. 236) je „cieľavedomé používanie ideologém efektívnym prostriedkom na ovplyvňovanie masového vedomia, nakoľko ideologéma je ľahko zapamätateľná zo strany objektu manipulácie a vytvára ilúziu pochopenia“. K ideologémam sa zaraďujú zložky z lexikálneho subsystému jazyka (pozri Molnárová, 2019a), ale samotný ideologický príznak možno priradiť aj syntaktickým, štylistickým či pragmatickým jazykovo-komunikačným prejavom.

Vzájomný interdisciplinárny vzťah lingvistických a historických prvkov reflektuje v prezentovaných termínoch jazykovo-komunikačné prejavy a jazykovo-komunikačné podmienky. Ich teoretické východiská vysvetľujeme prepojením extralingvistických aspektov na jazyk a komunikáciu, pričom sú súčasťou nielen jazykového, ale aj spoločensko-historického kontextu ohraničujúceho a determinujúceho jazykové funkcie. Vplyvy kontextu sa reflektovali v špecifických jazykovo-komunikačných prejavoch v sledovanej lexikálnej sfére. Zohľadnením kontextových podmienok 60. rokov vzniká perspektíva nového interpretačného náhľadu na národné dejiny a politický diskurz ovplyvnený socialistickou ideológiou. Extralingválne kontextové štruktúry prinášajú do jazyka pragmatický rozmer na osi informovanie – persúázia – manipulácia s využívaním konkrétnych jazykovo-komunikačných prejavov. Vzájomná determinácia a spolupráca medzi jazykom, komunikáciou a kontextom poukazuje na previazanosť a blízky interdisciplinárny

vzťah medzi lingvistikou a históriou, zohľadňujúc presahy do rôznych spoločenských diskurzov.

Literatúra:

- BLAHO, M. – MERTOVIÁ, N. (2018): *Sovietske reálie ako objekt lingvokulturologických výskumov*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove.
- BRALCZYK, J. (1987): *O języku polskiej propagandy politycznej lat siedemdziesiątych*. Stockholm: Uppsala University.
- ČERMÁK, F. – CVRČEK, V. – SCHMIEDTOVÁ, V., eds. (2010): *Slovník komunistické totality*. Praha: Lidové noviny.
- ČULENOVÁ, E. (2014). Môže totalitný systém ovplyvňovať myseľ ľudí? In: V. Patráš (ed.): *Polarity, paralely a prieniky jazykovej komunikácie*. Banská Bystrica: Belianum, s. 168–188.
- DAVID, J. et al. (2013): *Slovo a text v historickém kontextu. Perspektivy historickosémantické analýzy jazyka*. Brno: Host.
- DOLNÍK, J. (2013): *Všeobecná jazykoveda*. Bratislava: Veda.
- DULEBOVÁ, I. (2017): Resémantizácia ideológem v súčasnom ruskom politickom diskurze In: R. Štefančík (ed.): *Jazyk a politika. Na pomedzí lingvistiky a politológie II*. Bratislava: Ekonóm, s. 235–242.
- FIDELIUS, P. (2016): *Řeč komunistické moci*. Praha: Triáda.
- FINDRA, J. (2013): *Štylistika súčasnej slovenčiny*. Martin: Osveta.
- FRIEDOVÁ, M. (2018): Jazyková zmena jako výsledek užívání jazyka. In: *Studie z aplikované lingvistiky*, 2018, Special Issue, s. 5–10.
- GŁOWIŃSKI, M. (2009): *Nowomowa i ciągi dalsze: Szkice dawne i nowe*. Kraków: Universitas.
- GŁOWIŃSKI, M. (2014): *Totalitarian speech*. Frankfurt am Main: Peter Lang Edition.
- HIRSCHOVÁ, M. (2013): *Pragmatika v češtině*. Praha: Karolinum.
- KLINCKOVÁ, J. (2008): *Verbálna komunikácia z pohľadu lingvist(i)ky*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, Fakulta humanitných vied.
- KOT, W. (2008): *PRL czas nonsensu: polskie dekady: kronika naszych czasów 1950-1990*. Poznań: Publicat Wydawnictwo.
- LAKOFF, G. – JOHNSON, M. (2002): *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host.
- MISTRÍK, J. (1997): *Štylistika*. Bratislava: SPN.
- MISTRÍK, J. (2002): *Lingvistický slovník*. Bratislava: SPN.
- MOLNÁROVÁ, E. (2011): Politický jazyk ako osobitý podsystém národného jazyka. In: *Acta Facultatis Humanisticae Universitatis Matthiae Belii Neosoliensis: humanitné vedy - lingvistika*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, Fakulta humanitných vied, s. 44–51.
- MOLNÁROVÁ, E. (2013): *Spoločensko-politická lexika z kontrastívneho aspektu*. Banská Bystrica: Belianum.
- MOLNÁROVÁ, P. (2019a): K niektorým charakteristickým prvkom lexiky socialistického jazyka - na príkladoch zo slovenskej straníckej tlače v roku 1968. In: *Motus in verbo: vedecký časopis mladej generácie*. online, roč. 8, č. 1, s. 40–51. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, Filozofická fakulta.
- MOLNÁROVÁ, P. (2019b): Kognitívno-sémantická interpretácia metafory v kontexte politicko-ideologického vývinu v rokoch 1965 – 1970. In: *Slovenská reč*, 84, 2019, č. 2, s. 185–204.
- MOLNÁROVÁ, P. (2019c): Obrazné pomenovania v slovenskej straníckej tlači v rokoch 1965 – 1970. In: *Zborník z konferencie Slovenské spisovné jazyky v synchrónii a diachrónii: západoslovanský a východoslovanský kontext 20. 3. 2019*. [V tlači.]
- ONDREJOVIČ, S. (2008): Jazyk „totalitný“ a „posttotalitný“ (na materiáli slovenskej tlače po roku 1989). In: *Jazyk, veda o jazyku, societa*. Bratislava: VEDA, 2008, s. 161–168.
- PRUŠA, J. (2011): *Abeceda reálneho socializmu*. Praha: Avia Consultansts.
- RAŠOVÁ, D. (2013): *Pragmatika jazykových javov v masmediálnej komunikácii*. Krakov: Spolek Slovákov v Poľsku.
- RÖHRICH, A. (2008): *Ideologie, jazyky, texty: analýza a interpretace textů Rudého práva z roku 1953 a 1975 a Práva z roku 1997*. Liberec: Bor.

SUK, J. (2017): *Zapomenutá slova. Připomínání totality prostřednictvím jazyka a hermenutiky*. Frýdlant nad Ostravicí: Krtek a Datel.

SCHMIEDTOVÁ, V.: What did the totalitarian language in the former socialistic Czechoslovakia look like. [Cit. 2019-04-06.] Dostupné na internete:

<https://www.researchgate.net/publication/228548515_What_did_the_totalitarian_language_in_the_former_socialistic_Czechoslovakia_look_like>

Slovník súčasného slovenského jazyka. H – L. (2011). Ved. red. A. Jarošová – K. Buzássyová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.

ŠVEHLOVÁ, M. (1999): Řeč jako politikum, jako nástroj politické moci. In: *Retrospektívne a perspektívne pohľady na jazykovú komunikáciu. 2. diel*. Banská Bystrica: Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela, s. 14–18.

URBANOVÁ, M. (2018): Řeč jako nástroj ideologie. In: R. Štefannčík (ed.): *Jazyk a politika. Na pomedzí lingvistiky a politológie III*. Bratislava: Ekonóm, s. 65–73.

VÁŇA, T. (2013): *Jazyk a totalitarizmus*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.

VANĀKO, J. (1999): *Komunikácia a jazyk*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, Filozofická fakulta, Katedra slovenského jazyka.

Zákon o periodickej tlači a ostatných hromadných informačných prostriedkoch č. 81/1966 Zb. [Cit.

2019-05-06.] Dostupné na internete:

<<https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1966/81/19670101.html>>

Novelizovaný zákon 84/1968 Zb. [Cit. 2019-05-06.] Dostupné na internete:

<<https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1966/81/19680628.html>>

Novelizovaný zákon 127/1968 Zb. [Cit. 2019-05-05.] Dostupné na internete:

<<https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1966/81/19680926.html>>

Ústavný zákon z 11. júla 1960. Socialistická ústava. [Cit. 2019-09-13.] Dostupné na internete:

<<https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1960/100/>>

Novinové články

Pravda, 1965, roč. XLVI, č. 119, 309.

Pravda, 1968, roč. XLIX, č. 195, 211, 245.

Pravda, 1969, roč. L, č. 83.

Pravda, 1970, roč. LI, č. 183.

Summary

Language, communication and context in between linguistics and history (with specification on lexical examples)

The aim of the study is to present our view and theoretical definition of terms language and communication conditions and language and communication expressions as the paper is a part of larger dissertation research on ideological influence in socialistic era. Our ambition is to point out the interdisciplinary link between two humanities-focused subjects – linguistics and history. We focused on the context of 1960s in Slovakia specified by lexical examples showing a possible way to influence language. The continuing research shows that the most affected language sphere is lexicon. In conclusion, we present possible options of usage of language analyses in historical research.

Táto štúdia bola vytvorená s podporou projektu VEGA č. 1/0598/18 Štylistika mienkotvornej elektronickej tlače strednoprúdového a alternatívneho typu.